

*Наталія Багнюк**

 <https://orcid.org/0000-0001-6821-2227>

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ДІАХРОНІІ ТА ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: КІЛЬКА ТОЧОК ПЕРЕТИНУ

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN DIACHRONY AND HISTORICAL LEXICOGRAPHY: SEVERAL CROSSING POINTS

Keywords: linguistic picture of the world, historical cognitive linguistics, historical lexicography, lexicon of the epoch

Słowa kluczowe: językowy obraz świata, historyczna kognitywistyka, historyczna leksykografia, leksykon epoki

Історію мови, як відомо, досліджують насамперед на підставі писемних свідчень. Об'єктивно не маючи змоги вивчати мовлення минулих століть, „занурене в життя” (вислів Н. Арутюнової), лінгвісти реконструюють буття мови, її жанрово-стильове функціонування, трансформаційні та еволюційні процеси, оперують матеріалом писемних текстів конкретного періоду, обмеженого століттям чи двома, або ж такого, що охоплює кілька століть.

Від другої половини ХХ ст. антропоцентрична наукова парадигма значно розширила дослідницький арсенал лінгвістів, поступово залучивши методи й інструменти для аналізу мовних одиниць різних рівнів, почерпнутих із різножанрових пам'яток. Мовознавці-медієвісти аргументовано доводять, що давній текст чи його фрагменти можуть слугувати надійним джерелом для дискурсивного чи концептуального аналізу. Історики мови, опираючись на мовний матеріал писемних пам'яток обраного періоду, відтворюють

* Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, відділ української мови, вул. Козельницька, 4, 79000, Львів, Україна, e-mail: natalyabahnyuk@ukr.net.

фрагменти тогочасної мовної картини світу, при цьому наголошують на його значному евристичному потенціалові.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях, з уваги на антропоцентричну домінанту, на першому плані перебуває „мова як феномен національної самоідентифікації, як вербалізований вияв ментальності народу, стрижень національної культури”, що „відтінює універсальні логічні закони людського пізнання, мислення” [Єрмоленко, 2009, с. 95]; лінгвісти розглядають еволюцію понять у перспективі історичної семантики, аналізують взаємодію і взаємну зумовленість мовних механізмів та культурних процесів, вивчають широкий спектр явищ – від історії окремих слів до історії цілих концептуальних сфер.

Злам ХХ–ХХІ ст. характеризується вагомими науковими напрацюваннями у напрямі теорії семантики, теорії лексикографії, когнітивної лінгвістики тощо, які зобов'язують постійно оновлювати й удосконалювати підходи до систематизації лексикону минулих епох і його відтворення мовою сучасності у тлумачно-перекладному словникові. Оцінка мовної реальності минулого можлива лише з урахуванням специфіки тогочасної мовної картини світу. У статті зосередимо увагу на деяких теоретичних питаннях реконструкції мовної картини світу у їхньому зв'язку із практичними аспектами історичної лексикографії, фокусуємось насамперед на періоді ХVІ – першої половини ХVІІ ст., лексикографічне опрацювання якого триває у львівському науковому осередку – відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України [СУМ^{16–17}].

1. ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ НА ПОНЯТТЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ Й МОЖЛИВОСТІ ЇЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ В ДІАХРОНІЇ

Як відомо, лексичні одиниці мови, перебуваючи у дослідницькому фокусі історика мови, оприявнюють у своїй семантичній структурі різночасові нашарування. Своєю чергою, кожен окремий часовий відтинок мовного минулого відповідає певній конфігурації мовної картини світу, в якій дослідники виявляють стабільну основу та змінні, динамічні елементи [Єрмоленко, 2009].

Учені з різних наукових галузей, як-от філософії, психології, мовознавства, літературознавства, культурології досліджують комунікативну діяльність суспільства в найрізноманітніших сферах і, відповідно, закладають теоретичне підґрунтя мовної картини світу в її національному, індивідуальному, поетичному, науковому, релігійному, побутовому виявах.

Теорію мовної картини світу активно опрацьовували мовознавці всесвітньо відомих наукових шкіл, зокрема московської семантичної школи та близьких

до неї напрямів (Ю. Апресян, В. Апресян, І. Левонтіна, О. Урисон, О. Падучева, А. А. Зализняк, О. Шмельов та ін.), московської школи етнолінгвістики (М. Толстой, С. Толстая), польсько-австралійської семантичної школи А. Вежбіцької, люблінської школи етнолінгвістики (Є. Бартмінський, Р. Токарський) та ін.

Різні наукові школи, напрями, традиції, а отже, різні підходи до аналізу матеріалу й неоднаковий методологічний інструментарій подекуди створюють ефект поліфонії у наукових інтерпретаціях картини світу й застосовуваній термінології [Zuk, 2010, с. 243], проте результатом цих студій є важливі узагальнення щодо можливостей вивчення мовної картини світу в її діячій розвинутої формі. Фольклористичні та діалектологічні дослідження школи М. Толстого здебільшого є діячими і залучають етимологічні відомості та історико-культурний контекст [Толстой, Толстая, 2013]. Єжи Бартмінський вважає, що етнолінгвістика охоплює не лише діалектне мовлення, а й літературну мову в її історичному та сучасному різноманітті (стилі, жанри тощо) [Bartmiński, 2007]. Суцільно опрацьований матеріал природної мови дає підстави ученим московської семантичної школи реконструювати мовну картину світу на підставі аналізу мовних фактів усіх мовних рівнів – не лише лексем, а й граматичних форм, словотворчих засобів, синтаксичних конструкцій, фразем, а також закономірностей лексико-семантичної сполучуваності [Апресян, 2006а, с. 34; 2006b]. Світлана Єрмоленко зауважує:

[...] як правило, специфіку національної мовної картини світу показують на прикладі системи і функціонування лексичних одиниць, характеристики їхньої внутрішньої форми, в якій засвідчено детермінізм лексичної номінації, на прикладі семантичних і словотвірних дериватів, а також на прикладі фразеології [Єрмоленко, 2009, с. 96].

У сучасних дослідженнях мовної картини світу учені реконструюють закладену в мові систему уявлень, вивчаючи історію її ключових слів, а відтак – ідей [Зализняк, Левонтіна, Шмелев, 2005], виявляючи „константи” і „змінні” в мовному відображенні дійсності [Зализняк, Левонтіна, Шмелев, 2012], простежуючи еволюцію концептів, історію понять [Живов, 2009].

Особливий інтерес у контексті окресленої проблематики викликають дослідження з етнолінгвістики, зокрема підходи до опрацювання матеріалу, важливі теоретичні висновки. Згідно з поглядами Ришарда Токарського, для відтворення мовного образу певного фрагмента дійсності треба враховувати всю сукупність релевантних мовних фактів: інформацію, закріплену в самому слові, його семантичну структуру; значення дериватів, словотвірною базою яких є досліджувана лексема; фразеологічні й пареміологічні одиниці, що

містять цю одиницю; семантичні поля, до складу яких входить аналізована лексема, передусім синоніми й антоніми [Tokarski, 1999]. На думку Є. Бартмінського, мовна картина світу – це інтерпретація дійсності, що міститься у мові як набір суджень про світ; ці судження закріплені у структурі мови – в її граматичних формах, у лексиці, у клішованих виразах та у фразеологізмах [Bartmiński, 2007, с. 76–77]. Учений обґрунтовує дві важливі для об'єктивності досліджень антрополінгвістичні категорії – *точку зору* і *перспективу* (*punkt widzenia* і *perspektywa*), які можна диференціювати з уваги на їх фактичний стан у певній мові, в конкретний період їх історичного розвитку, ба навіть у конкретному стилі мови. Точка зору та перспектива є „метамовними” категоріями в тому сенсі, що функціонують над граматикою та сукупністю лексико-семантичних засобів мови на тому рівні, з якого відбувається контроль впорядкованості нижчих рівнів мови. Названі категорії визначають поділ висловлювань за жанрами та мовними стилями [Bartmiński, 2007, с. 79]. У понятті перспектива Є. Бартмінський вбачає „сукупність властивостей смислової структури слів, що співвіднесені з точкою зору і, певною мірою, є її результатом”; визначаючи ці властивості, сприймач висловлювання розуміє погляди мовця [Там само].

Концепція Є. Бартмінського про точку зору та перспективу як важливі чинники, що діють на рівні семантики слова, спрямовує до детального і прискіпливого пошуку адекватної лексикографічної інтерпретації лексичної одиниці, що функціювала у мові у певний історичний період чи впродовж століть. Доволі часто, маючи мінімальний чи недостатньо прозорий контекст, лексикограф дістає змогу удокладнити семантику лексеми, сфокусувавшись у відповідній часовій й культурно-історичному контекстові точці зору. Значна кількість таких „точок зору” в XVI–XVII ст. – ознака багатства культури, про що, зрештою, свідчить жанрово-стильове розмаїття тогочасних пам'яток письменності. Належність давнього тексту до певного стилю й жанру значною мірою впливає на те, як інтерпретуватиметься його зміст сучасною мовою. Є. Бартмінський зазначає, що розмовний стиль заснований на різносторонньому та суб'єктивному сприйнятті світу т.зв. „простої людини”, чий схильності та екзистенційні потреби є „мірою речей”; науковий стиль сконцентровує погляд на обраних аспектах дійсності, раціоналізує та уточнює її, при цьому відфільтровує емоції та оцінки; офіційний стиль приймає раціональну, нормативну та безособову точку зору. У XVI–XVII ст. виразно антропоцентричний розмовний стиль із живомовними особливостями впевнено розгортається у жанрах учительного Євангелія, недільного казання із властивою їм діалогічністю, спрямованістю на повсякденність та на якомога повніше розуміння тогочасною аудиторією, частково – у жанрах релігійної та світської поезії тощо. Народномовна стихія, однак, дуже обережно, здебільшого через глоси і

т.зв. описки переписувачів проступає крізь товщу церковнослов'янської мови канонічних релігійних текстів. Особливі труднощі виникають у лексикографічному опрацюванні абстрактних понять, які, зважаючи на їх фіксацію в текстах різних жанрів, отже, й функціонування у різних сферах суспільного життя, здатні повнокровно виявити всю специфіку своєї семантичної структури за умови, що дослідник обере коректну точку зору на мовний матеріал, і виявлятиме специфіку лінгвальної поведінки автора з огляду на тогочасні мовну картину світу й мовну свідомість.

Аналізуючи можливості реконструкції мовної картини світу конкретного автора на підставі його тексту чи групи текстів, Рената Гжегорчикова та згодом Анна Кадиєвська наголошують на тому, що загальномовна картина світу із відповідним баченням світу не завжди збігається із втіленим у тексті баченням світу; передусім ідеться про поетичні тексти, де виявляється властивий поетові погляд на світ, що відрізняється від погляду пересічного мовця [Grzegorzycykowa, 1990, с. 47; Kadyjewska, 2001, с. 328]. У площині тексту переплітаються цілком okazionalні явища, а також явища, характерні для загальнонародної мови, чи того варіанту національної мови, який використовує автор. Усі ці елементи утворюють структуру, яку можна назвати *картиною світу окремого тексту*.

Визначаючи мовну картину світу як загальноприйнятну систему поглядів і приписів, Олександр Шмелев, представник „новомосковської школи концептуального аналізу”, водночас не виключає можливості кожної мовної особистості керуватися індивідуальною „картиною світу”. Дослідник вважає, що важливо фокусуватися насамперед на уявленнях, що приховано проникли в значення слів (пресупозиція, конотація, фонові компоненти значення), у той час як значення, що формують семантичне ядро, слугують другорядним матеріалом [Шмелев, 2012, с. 306]. У *межах окремо взятого тексту* формується й поступово еволюціонує стійка система поглядів і уявлень – *картина світу тексту* [Шмелев, 2012, с. 305–306]. Розширивши межі своїх студій та охопивши низку текстів того самого жанру, дослідник матиме змогу виявити певні закономірності системи поглядів, що є надважливо, коли йдеться про діахронійний вимір і значну віддаль у часі. При цьому треба врахувати, що сприймання дійсності, вербалізоване в текстах у конкретний історичний період, може суперечити мовній картині світу сучасника. Окрім цього, функціуючи в текстах різних стилів і жанрів, слово здатне реалізовувати цілком відмінне значення – відповідно до різних картин світу й різних уявлень. Щодо картини світу окремого тексту, групи текстів, жанру, то цю тему розвинула Олена Яковлева у статті *Про поняття „культурна пам'ять” у стосунку до семантики слова* [переклад з рос. – Н. Б.], де акцентує на тому, в який спосіб „рідний” текст впливає на семантичний розвиток слова, і визначає семантичну

еволюцію як результат дії „культурної пам'яті” слова і зв'язку з певним вихідним текстом [Яковлева, 1998, с. 43–73].

Для історико-лінгвістичних студій давній текст – головна і єдина підстава для реконструкцій, яка, до того ж, має невичерпний потенціал для досліджень за напрямом: *мовна особистість автора* → *індивідуальна-авторська картина світу* → *картина світу тексту (групи текстів)* → *мовна картина світу певного часового зрізу*. Скласти уявлення про картину світу в межах тексту чи групи текстів того самого автора – необхідний крок до реконструкції картини світу текстів, об'єднаних жанрово-стильовою належністю, а також картини світу того часового відтинку, на який припадає творчість автора, з увагою до того, що автор міг наслідувати прецедентний текст попереднього періоду або ж своєю творчістю у певний спосіб спрямувати наступні покоління авторів. Мовна особистість автора могла формуватися в радіусі одночасної дії кількох картин світу: релігійної, мовної (т.зв. наївної), у її межах – діалектної, тощо. Можливість співіснування в одному часовому зрізі різних за хронологією фрагментів мовної картини світу підтверджує факт збереження архаїчних семантичних моделей у діалектах з їх нівеляцією в літературній мові [Урбанович, 2005, с. 190]. Отже, необхідність застосовувати методи діахронійного аналізу, щоб вичленувати різні часові пласти в мовній картині світу, щоразу виразніше окреслюється.

З одного боку, творче використання мови, численні образно-метафоричні сполуки, унікальні контексти, цілий спектр стилістичних та семантичних відтінків конкретної лексики допомагають сучасникові відтворювати уявлення про дійсність автора тексту та її окремі елементи, деталізують й іноді суттєво доповнюють знання про епоху автора, оприявнюють семантичні трансформації, які сучасна мова втратила або репрезентація яких невиразна [Pajdzińska, Tokarski, 1996, с. 156]. Для прикладу, до реєстру джерел історичного словника української мови XVI – першої половини XVII ст. увійшло близько сорока геральдичних творів – віршів, написаних на честь відомих діячів, меценатів, міст чи братств. Ретельне дослідження мовної специфіки цього жанру виявило низку характерних ознак, як-от: „постійне взаємопроникнення конкретного й абстрактного через символізм”, „різноманітність використання загальних засобів у специфічній образно-естетичній функції”, „різні контрасти, формальні й семантичні”, „метафоричність...”, „емблематичність, прагнення вразити читача”, „складна семантика окремих лексичних одиниць, особливе функційне навантаження та сполучуваність” [Войтів, Кровицька, 2013b, с. 191–206]. У межах цих текстів, за спостереженнями дослідниць, детально розкривається семантична палітра лексем *гербъ*, *крестъ*, *клейноть*, *домъ* та ін.

З іншого боку, тексти окремих дуже знакових для досліджуваного періоду авторів постають складним викликом для лексикографів, які мають за мету

системно описати лексику епохи. В ілюстративній частині СУМ¹⁶⁻¹⁷ особливе місце займають фрагменти з творів Івана Вишенського (для прикладу, у 17-ому випускові понад 160 цитувань) – непересічної постати XVI–XVII ст. У реєстрі джерел словника – ціла низка текстів письменника-полеміста [Дж. СУМ¹⁶⁻¹⁷]. Мовна особистість цього автора багатопланова й неоднозначна: довершені мовно-стилістичні звороти, властиві високому стилю традиційної книжної мови, складні художні прийоми, водночас намагання простою руською мовою удоступнити широкому колові читачів власну позицію щодо церковно-релігійних та морально-етичних аспектів суспільного життя. Найвідповіднішу, на наш погляд, характеристику мовної свідомости Вишенського дає Іван Франко:

Вишенський хоч і черпає повними пригоршнями зі скарбниці языка народного южноруського, то все-таки не може відважитися писати зовсім попросту, покинути церковнослов'янську основу. Се хитання між чисто народним і традиційно-церковним напрямом веде його до синкретизму языкового, котрий майже в кожній стрічці, в кожнім реченні може до розпуки довести языкового пуриста, але *для історика є безмірно інтересний як образ того хаотичного стану* [курсив – Н.Б.], в яким находився наш язык в початку своєї літературної кар'єри, виломлюючися з обіймів церковщини. Щоб виразити свою думку по змозі ясно і пластично, Вишенський підбирає слова і форми народні, оживлюючи ними сіре тло церковно-слов'янщини, та в потребі він прихоплює чимало й полонізмів, впадає декуди в відгінки мови болгарської та сербської; та коли й се все йому не вистарчає, він творить собі нові слова, сипле ними як із рукава і являється в нашій літературі першим „ковачем нових слів”. Ті його неологізми належать до вельми характерних признаков його мови. Так само великим багатством і різномірністю форм відзначається його складня і загалом його стиль [Франко, 1981, с. 211].

У низці словникових статей зі СУМ¹⁶⁻¹⁷ (на прикладі 17-го випуску) знаходимо підтвердження цих висновків: контексти Вишенського – єдина ілюстрація реєстрового слова (*махларский, махнене, машкарникъ, маатель, мерзостнѣйший, мечтательний* ‘безглуздий’, *миролюбіє, мироугодный, мирски* ‘світські’, *многолѣтство* та ін.), унікальні авторські новотвори із часто непрозорою семантикою (*мздовоздатний* ‘який винагороджує’, *мирославнѣйший* ‘відоміший миру’, *миролюбний* ‘який любить мирське, земне’, *многопитный* ‘ласий до питва’, *многополмисный* ‘який складається з багатьох страв’, *многопѣрный* ‘багатоперий’, *многослужный* ‘високопосадовий’, *многосмысленный* ‘витончений’, *многочтеніє* ‘тривале читання’, *мнѣнномудро* ‘самовпевнено’ та ін.). Цікаво, що семантична структура іменника *мниманіє* (два значення і два підзначення) розгорнута

й проілюстрована винятково фрагментами текстів Вишенського, як і дієслова *мниматиса* [СУМ^{16–17}, вип. 17, с. 221, 222]. Витлумачувати ці лексичні одиниці без огляду на мовну картину й мовну свідомість автора складно й іноді не можливо.

2. ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК КОНКРЕТНОГО ПЕРІОДУ ЯК СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ВЕРБАЛІЗОВАНОГО СВІТУ ЛЮДИНИ МИНУЛИХ СТОЛІТЬ

Історичний словник – це словник, предметом опису якого є словниковий склад мови на певному етапі його історії. Задля цього історична лексикографія опрацьовує матеріал писемних свідчень минулих епох. Словник не лише фіксує лексичну одиницю, що функціювала в конкретному історичному відтинку, а й дає змогу виявити особливості семантичної структури у порівнянні із попереднім періодом, простежити еволюцію значень, іноді – занепад слова. Широкі можливості, водночас і певні обмеження лексикографічної репрезентації зафіксованої у пам'ятках писемності історії слова теоретично обґрунтувала Галина Богатова у монографії *История слова как объект русской исторической лексикографии*, зауваживши, що специфіка історичної лексикографії виявляється, з одного боку, в документованості біографії слова (т.зв. паспортизації), а з іншого боку – кінечність, неповнота й певна фрагментарність письмових свідчень, а також неможливість перевірки лінгвістичних даних реальним знанням або мовленнєвою практикою носіїв мови [Богатова, 1984].

Завдання історичних словників – „виявляти і простежувати письмову історію слів” [Генералова, 2018, с. 8]. Вони є тим фундаментом, на який спираються не лише мовознавці, а й усі, хто вивчає історичне минуле народу, історію його матеріальної й духовної культури. Дмитро Гринчишин стверджує:

Без історичних словників цілий ряд проблем, пов'язаних з історією виникнення і формування мовних явищ і процесів, з вивченням міжмовних контактів і т.ін., не можна вважати остаточно вирішеними. Мовні факти минулого, відповідно опрацьовані і інтерпретовані в історичних словниках, дають можливість з'ясувати багато явищ сучасної мови, у цілому ряді випадків виявляти нові, невідомі дотепер факти, внести корективи в деякі поширені в науковій літературі твердження. Крім того, історичні словники – це водночас пам'ятки культури народів [Гринчишин, 1991, с. 5].

Як відомо, історичні словники поділяються на синхронійні та діахронійні. Для прикладу, взірцями лексикографічної систематизації лексики мови

із максимально повним викладом усіх наявних значень, семантичних відтінків, словосполучень *на конкретному синхронному зрізі* є *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SP], *Словарь русского языка XVIII века* [СРЯ¹⁸], *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* [СУМ^{14–15}], *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* [СУМ^{16–17}], *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.* [СОРЯ^{16–17}] та ін. Серед словників *діахронійного типу* виокремимо *Słownik staropolski* [SSP], який фіксує лексику польської мови від найдавнішого періоду її розвитку й до 1500 р., *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* [ГСБМ], у якому подано тлумачення і граматична характеристика лексики білоруської мови XIV–XVIII ст., *Історичний словник українського язика* за ред. Є. Тимченка [ІСУЯ] (на жаль, видання не завершено) та його ж *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* [Тимч.], *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* [СДРЯ^{11–14}], *Словарь русского языка XI–XVII вв.* [СРЯ^{11–17}] та ін. Своєрідне явище в сучасній українській історичній лексикографії – словник назв природних об'єктів ландшафту та довкілля, зафіксованих у писемних джерелах XVI–XVIII ст., в якому застосовано практику розлогого цитування пам'яток, коли текст цитати слугує ілюстрацією не лише слів, а й ілюстрацією епохи – уявлень, звичаїв, суспільного устрою, культури в тогочасній Україні [УК]. Про численні приклади регіональних історичних словників в російському мовознавстві див. [Русанова, 2019].

Фундаментальні історико-лексикографічні видання не лише репрезентують лексичний склад мови на різних етапах його розвитку, а й стають надійним джерелом для подальших досліджень лексико-семантичної системи мови, спрямованих на уточнення значень слів, опис системних відношень, часопросторової специфіки, стилістичної маркованості, а в комплексі ці студії дають змогу реконструювати фрагменти мовної карти світу конкретного часового відтинку.

Важливість контексту задля „занурення” у світ автора ранньомодерного твору і для розуміння семантики слів незаперечна. Цитатний матеріал із писемних пам'яток, що потрапляє в ілюстративну частину словникової статті історичного словника, не лише слугує підтвердженням функціонування слова у мові конкретного історичного періоду, а й реєструє правописні варіанти слова, виявляє сфери його використання, як правило, підтверджує належність слова до лексико-семантичної групи, дає змогу виявити стилістичну маркованість, лексичну сполучуваність, синтаксичні особливості та інші граматичні властивості [ПЗ СУМ^{16–17}, с. 45]. *Хронологічний* (перша й остання фіксації слова, цитування, яке рівномірно охоплює період, репрезентований словником) і *територіальний* (охоплення пам'яток писемності з різних територій за принципом мовної належності до української культури) критерії створюють умови, за яких історичний словник, зокрема його ілюстративна частина, стають окремим – достовірним,

інформативним, багатим – джерелом досліджень не лише для мовознавців, а й для фахівців інших галузей науки [Войтів, Кровицька, 2013а, с. 39].

Олена Генералова, учасниця лексикографічного проєкту *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв.*, виокремлює кілька підходів до лексикографічного опису слів: *словоцентричний* (фокус на слово як на одиницю лексико-семантичної системи та ієрархічно організовану семантичну структуру), *текстоцентричний* (опис слова як елемента тексту з опорою на текст як на основне джерело інформації про слово), *словникоцентричний* (інтерпретація мовного матеріалу із використанням словників різних типів, вторинних текстових джерел того самого періоду, які описують семантику, інформують про особливості використання слів), *антропоцентричний* (підхід до слова як до прагматичної одиниці, наділеної певними функціями за певних умов) [Генералова, 2018, с. 9–10].

Лексикографічний проєкт *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* [СУМ^{16–17}] – це єдина в історії української культури лексикографічна праця, яка містить інформацію про книжну й народно-розмовну лексику української мови XVI – першої половини XVII століть, зібрану із понад трьох з половиною тисяч джерел різних стилів і жанрів.

Як відомо, унікальність жанру словника мови певного історичного періоду виявляється у тому, що він оприявнює статус слова за трьома важливими показниками: фіксує в часі, локалізує в просторі і виявляє динаміку. Якщо є точні відомості про місце створення цитованої пам'ятки, то це дає підстави для узагальнень щодо ареалів поширення лексичних одиниць. Часові координати (початок, середина чи кінець століття, а досить часто – рік) дають змогу визначати хронологію змін у семантиці слова. Важливою у словнику є вказівка на першу й останню фіксацію лексеми відповідно до даних лексичної картотеки, яка містить вибірково розписані тексти рукописів і стародруків XVI – першої половини XVII ст. [КСУМ^{16–17}]. Кілька поколінь лексикографів, ретельно розписуючи тексти пам'яток, розпорошених по світу, забезпечили наукову надійність цієї картотеки, евристичний потенціал та довговічну перспективу використання для досліджень не лише історії мови, а й історії краю, культурології, етнографії, філософії, права тощо. Важливо й те, що цей історичний словник – не локальна праця, адже до опису історії слів і значень залучено писемні пам'ятки з території Волині, Галичини, Наддніпрянщини, Поділля, Закарпаття, а також пам'ятки, написані на території сучасної Польщі, Литви, Білорусі, Румунії, Угорщини та ін. Наталя Хобзей, аналізуючи стан і перспективи української історичної лексикографії, зазначає:

Досліджуваний період представлений значною кількістю доступних писемних джерел, що репрезентують і різноманітні території, і жанрові особливості тогочасної писемної мови [Хобзей, 2019, с. 195].

Найбільшою мірою охоплено пам'ятки ділової писемності (судові справи, грамоти, універсали, спадкові й дарчі документи). Позаяк особливе місце в житті тогочасного українця посідала релігія, то значний масив церковно-релігійних текстів (перекладів Святого Письма, учительних Євангелій, проповідей, повчань, полемічних послань та ін.) став важливим джерелом абстрактної лексики. Окрім цього, вибіркоким картографуванням мовного матеріалу охоплено документи-описи замків й інвентарі церков та монастирів, статуту братств, граматики, травники, літописи та хронографи.

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ значення слова виводиться на підставі зафіксованих у фундаментальній картотеці контекстів [КСУМ¹⁶⁻¹⁷], а отже, доміантним визначено текстоцентричний підхід. Щоправда, укладачі не оминають нагоди скористатися лексиконами цього ж періоду, що водночас є і джерелами реєстрових слів, і допоміжними матеріалами, на підставі яких вдається узгодити сучасні уявлення з тогочасними, уточнити семантику, конкретизувати синонімічні ряди, виявити специфіку функціонування лексичної одиниці. У церковнослов'янсько-українських лексиконах XVI–XVII ст. (Лаврентія Зазанія, Памва Беринди) та в інших тогочасних пам'ятках автори тлумачать малозрозумілі слова, додаючи сполуки *то есть, тоест, тоесть*, напр.: *Къщънникъ: Трѣфѣючий: то есть, Блазень, жартовникъ* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 2, с. 111], *Бѣсловный: Любопытный, то есть вѣлѣрѣчивый* [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 2, с. 129] та ін.

Словникова стаття може охоплювати матеріал пам'яток того самого жанру, що продиктоване лексичним значенням і, відповідно, сферою його вживання. Це насамперед стосується лексики ділових документів (див. хоча б значення 'письмовий документ офіційного характеру' у словниковій статті *Листъ*² [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 16, с. 48–57]). Цілком по-іншому доводиться вибудовувати семантичну ієрархію, якщо трапляється абстрактний іменник, що його однаковою мірою фіксують пам'ятки двох, іноді трьох жанрів. Щодо конкретних реалій, то лише зрідка контекст дає змогу відтворити важливі властивості предмета чи явища, частіше фіксує відомості про їх призначення і спосіб використання. У таких умовах семантику лексеми допомагає встановити екстралінгвальна інформація. Лексикографічний опис стійких і лексикалізованих словосполучень вимагає фонових історико-культурних відомостей, яких, як правило, бракує або недостатньо в ілюстративному матеріалі, взятому з писемного джерела. Задля чіткішого уявлення наведемо перелік словосполучень зі словникової статті *Листъ*², число яких сягає понад 60: *арендовный листъ, вечистый листъ, выѣждчий листъ, добровольный листъ, езекуториальный листъ, кватацийный (квитованный) листъ, даровный листъ, небожчиковский листъ, обрадованный листъ, свидецкий листъ, авизориальный листъ, арештовый листъ, безмытный листъ, благословенный листъ, вѣновный листъ, вичный листъ, волный листъ, врядовый листъ, вѣрущий*

(припоручний) листъ, высветченый листъ, глейтовный листъ, господарский листъ, граничный (розездъный) листъ, делчий листъ, децкованный листъ, дозволений листъ, еднальный (компромисарский) листъ, закладный листъ, заклиналный (клятовный) листъ, закупный (купчий) листъ, записный листъ, заручный листъ, заставный листъ, комисарский (комисейный, ревизорский) листъ, менованный листъ, напоминальный листъ, обликговыи листъ, одрочный (отворотный) листъ, описный листъ, отвористый (умоцованный), отпустный (разрѣшалный) листъ, платовый листъ, подводный листъ, позовный листъ, поручный листъ, посполитый листъ, потверженный листъ, привильный листъ, причинный листъ, продажный листъ, прощацкий листъ, разводный (ропустный) листъ, свѣдочный листъ, сеймовый листъ, судовый листъ, увяжчий листъ, универсальный листъ, упоминальный листъ, фундаційный (фундушовый) листъ, листъ-цырокрафъ [СУМ¹⁶⁻¹⁷, вип. 16, с. 48–56].

Як справедливо зауважують лексикографи:

[...] змісту пам'яток інколи не достатньо для розкриття значення староукраїнського слова, особливо коли йдеться про соціально і культурно марковану лексику, пов'язану із державним і міським устроєм, господарством, торгівлею, правом, звичаями, обрядами, військом, церковними справами, предметами побуту та ін., необхідно звертатися до позамовної інформації. При цьому треба зважати на загрозу „осучаснення” семантики, коли одне і це ж слово в історичний період і на сьогодні вживається на означення не тотожних реалій [Войтів, Кровицька, 2019, с. 250].

Зазвичай за відсутності у контекстах достатньої доказової бази лексикограф компенсує її пошуком відомостей про реалію у спеціальних, галузевих енциклопедичних виданнях, монографічних дослідженнях та лексикографічних працях, іноді доводиться вдаватися до гіпотетичного виведення значення, якщо контекст ілюстрації містить хоч якісь вказівки на властивості денотата.

3. ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ ЯК НЕОБХІДНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ДЛЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ ЛЕКСИКОНУ КОНКРЕТНОГО ІСТОРИЧНОГО ПЕРІОДУ

Робота зі словом, вивчення його семантичної структури, ієрархії значень тощо набуває повноти за умови, якщо лексикограф реконструює вербалізовані в мові писемної пам'ятки фрагменти мовної картини світу – образу дійсності, з яким людина XVI–XVII ст. співвідносить свої думки й висловлювання. Описуючи

елементи мовної моделі сприйняття світу, лексикограф залучає культурно-історичні відомості, дослідження з історії повсякдення цього періоду.

Історія повсякдення віддавна перестала бути „науковою модою”, утвердившись як самостійний академічний напрям, в основі якого – теоретична база, що безперервно розвивається. Хибне розуміння історії повсякдення як нового напрямку історичних досліджень виявляється у прирівнюванні її до розділу культурології чи етнології, до історії побуту. Однак навіть найретельніший опис побуту не здатний уповні відтворити світогляду людини минулих епох, її задумів і мрій. Суттєва відмінність між історією повсякдення та етнографічними дослідженнями виявляється у розумінні значущості подієвої історії, у намаганні показати розмаїття й багатоплановість індивідуальних реакцій людей на ланцюжок подій.

Мовознавці-медієвісти, й автори історичного словника зокрема, у своїх наукових пошуках часто опираються на дослідження істориків Середньовіччя і ранньомодерного часу. Українська гуманітаристика останніх десятиліть збагатилася значною кількістю нових досліджень з історії повсякдення XVI–XVII ст. [див. хоча б: Яковенко, 2002; 2008; Горобець, 2012–2013; УПРД; Старченко, 2014]. Ці та інші праці, безумовно, допомагають пізнавати культурно-історичний контекст, хоч ретроспективні студії не передбачають змоги безпосередньо „поставити минулому запитання” (вислів Н. Яковенко). У такий спосіб лінгвіст, залучаючи традиційні джерела – тексти писемних пам’яток, наближається до об’єкта дослідження шляхом пошуку й аналізу символічних форм: слів, образів, учинків, за посередництвом яких люди себе проявляють. Сучасна історична й мовознавча науки мають чимало прикладів реконструкцій з антропологічної перспективи „внутрішньої та суб’єктивної історії” ранньомодерної особистості, форм її самоусвідомлення, поглядів на довколишній світ, стереотипів та уявлень. Реконструкція мовного портрета людини у її інтелектуальній іпостасі (Памво Беринда, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивилівський, Стефан Яворський, Климентій Зіновійв, Григорій Сковорода та ін.) це, без сумніву, перспективний шлях до повнокровного відтворення мовно-культурного контексту епохи. За словами Наталії Яковенко, антропологічний підхід дає історикові настанову читати джерела не лише в рядках, а й між рядків. „Друга реальність” – образ реальності у свідомості людини – відкривається дослідникові лише тоді, коли він „шукає в минулому не безлике загальне, а живу, суперечливу і часом дуже дивну як на нас, сьогоднішніх, людину” [Яковенко, 2002, с. 8–9]. Щоправда, суттєва загроза і для теоретичних історико-лінгвістичних студій, і для практичної лексикографії – „вірус сучасності”, тобто схильність інтерпретувати минуле зі застосуванням „сучасної оптики”, методологічних „новинок” та ін. [Там само, с. 9].

4. ВИСНОВКИ

Започаткована на зламі XIX–XX століть, українська історична лексикографія сьогодні розвивається в умовах стрімких змін у світовій лінгвістичній науці: перехід у вимір нових наукових парадигм, розширення й трансформація лінгвістичної методології, зміна поколінь словників.

Словник мови періоду XVI – першої половини XVII століть є, фактично, відображенням мови у різних сферах її функціонування (відповідно до охопленого кола писемних пам'яток різних жанрів) на синхронному зрізі, що віддалений у часі від сучасного дослідника-лексикографа на п'ять століть. Це й зобов'язує його якомога точніше „налаштувати” свою дослідницьку „оптику” на тогочасне світосприйняття, перейняти тогочасні цінності, врахувати прагнення, пріоритети, авторитети, табу, фобії тощо. Зрештою, дивитися на реальність, що її відтворюють тогочасні тексти, очима людини того ж таки часу. Цьому, безумовно, сприяють детальні дослідження мовної картини світу людини – суб'єкта й об'єкта тексту XVI–XVII століть.

Теоретичні узагальнення відомих лінгвістів, заглиблення в історію окремих слів, набутий у дискусіях і пошуках досвід актуалізували низку важливих для сучасної історичної лексикографії питань. Із-поміж іншого, у фокусі лексикографів залишається низка проблем:

1. У який спосіб „культурна пам'ять” слова впливає на його семантику та на її розвиток? [Яковлева, 1998; 2000]. Слово, поза сумнівом, має властивість акумулювати культурну інформацію, і ця т.зв. „культурна пам'ять” впливає на семантичну еволюцію на кожному з її етапів. Отже, коли йдеться про семантичну структуру багатозначного слова, то окремі її елементи виявляють зв'язок із різними картинами світу: мовна особистість автора тексту церковно-релігійного жанру перебуває в силовому полі релігійної картини світу, канонічної мови Біблії, у той час, коли фольклорний текст вписується в рамки т.зв. наївної картини світу, автор ділового документа – цілковито світського жанру – узгіднює свій слововжиток із певними юридичними знаннями. Вивчення семантичної історії слова на матеріалі текстів різних жанрів вимагає від лексикографа уміння мігрувати між цими системами уявлень із врахуванням специфіки кожної з них.
2. Наскільки оманливим є „ефект близької семантичної еволюції” [Зализняк, 2012, с. 323–336], і чому позірна „очевидність”, як правило, готує хитку платформу для хибного розуміння тексту через потрактування окремих слів у їх сучасних лексичних значеннях? Здатність сприймати текст крізь призму уявлень минулих епох стає підставою для правильного розуміння змісту джерела, а відтак для точних тлумачень лексичних значень слів, інтерпретації влучними відповідниками сучасної мови тогочасних реалій. Важливо

розпізнати семантичні зсуви, що відбулися у слові чи в конструкції, і не орієнтуватися передусім на їх сучасне значення. Слово у процесі еволюції своєї семантичної структури змінило чи втратило своє значення, бо сучасна літературна мова його не фіксує, і це може залишитися поза увагою навіть прискіпливого лінгвіста [Там само]. Трапляється так, що в межах одного речення ніщо не вказує на відмінність значень певних слів чи виразів від сучасних. Натомість на це вказує певна суперечність, що виникає, якщо взяти до уваги увесь текст [Зализняк, 2012, с. 328]. Пошуки активізуються тоді, коли сучасне значення слова взагалі не вписується в контекст і не дає змоги зрозуміти зміст тексту. Інтенсивність таких зсувів може бути мінімальною – за однією диференційною ознакою, й аж до повного розходження значень. Складність виявляється в тому, що формат словникової статті містить мінімум можливостей відтворити широкий культурно-історичний контекст функціонування слова, хоч і специфіка слів вимагає від дослідника до нього апелювати. Слова здебільшого більш тривкі в часі, стійкіші, ніж ідеї, тому часто є ризик не помітити різниці у значеннях тих самих слів у різних часових площинах функціонування та в різних культурних дискурсах.

3. Які чинники є ключовими для вибудовування у словнику XVI–XVII століть ієрархії значень багатозначного слова відповідно до його тогочасного функціонування і уявлень людей? [Урысон, 2019, с. 46–57]. Інформаційний потенціал історичного словника значний, і важливими при цьому є два аспекти: перший перебуває в рамках традиційної структурної лінгвістики, яка характеризує мову як системно-структурне утворення, однак в історичному словникові виразно проявляється унікальність та синкретизм історичного слова і його лінгвістична сутність поступається етнолінгвістичній. Слово сприймається як живий свідок того часу, в його семантиці розкривається культурна пам'ять, а сам словник постає віддзеркаленням національної культури й історії, світогляду і світосприйняття. Мова – світ, що пролягає зовнішнім світом та внутрішнім світом людини (вислів В. фон Гумбольдта). Вивчення мовної картини світу українців у діяхронії дає змогу виявляти особливості світосприйняття, основні концептуальні форми національної ментальності; увиразнює явище семантичного синкретизму й окреслює моделі розвитку лексичних значень; дає змогу простежувати, як у мові відобразилася еволюція уявлень про час, простір, цінності тощо. Важливо аналізувати реконструкцію уявлень про світ у динаміці, тобто виявити всі ті зміни, яких зазнала мовна картина світу на шляху до її сучасного стану, що сьогодні постає як поєднання різночасових пластів. Простеження динаміки семантичної еволюції лексем упродовж їх функціонування у мові дасть змогу виявити зміни у значеннях слів (розширення, звуження або перенесення), які є свідченнями зрушень, що відбувались у свідомості, психіці та світосприйнятті людини.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Словники і джерела

- SP – MAYENOWA Maria R., PEŁOWSKI Franciszek, red. (t. 1–34), MROWCEWICZ Krzysztof, POTONIEC Patrycja, red. (t. 35–37), WILCZEWSKA Krystyna, WORONCZAKOWA Lucyna i in., red. (t. 27–37), 1966–1994, 1995–2020, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–34, t. 27–37, Ossolineum, Wrocław; t. 35–37, IBL PAN, Warszawa.
- SSP – URBAŃCZYK Stanisław, red., 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- ГСБМ – Булыка Аляксандр М., ЖУРАЎСКИ Аркадзь, рэд., 1982–2017, *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 1–37, Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Інстытут мовазнаўства ім. Якуба Коласа, Беларуская навука, Мінск.
- Дж. СУМ^{16–17} – Гринчишин Дмитро, Чікало Марія, укл., 1994, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- ІСУЯ – Тимченко Євген, ред., 1930–1932, *Історичний словник українського язика*, Державне видавництво України, Київ, Харків.
- КСУМ^{16–17} – Картотека *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.*, зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів.
- ПЗ СУМ^{16–17} – Осташ Роман, Гринчишин Дмитро, ЗАКРЕВСЬКА Ярослава, ЗАХАРКІВ Олександра, КЕРСТА Розалія, КРИСА Богдана, Осташ Надія, ПОЛЮГА Лев, СЕНІВ Марта, ФЕДИК Ольга, 1983, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит*, Наукова думка, Київ.
- СДРЯ^{11–14} – Аванесов Рубен И., УЛУХАНОВ Игорь С., КРЫСЬКО Вадим, глав. ред., 1988–2019, *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, т. I (а – въ-законѣтисѣ) – т. XII (соу – съотъходьнѣ), Российская академия наук, Институт русского языка им. В.В. Виноградова, Москва.
- СОРЯ^{16–17} – ГЕНЕРАЛОВА Елена В., ВАСИЛЬЕВА Ольга В., ред., 2004–2019, *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII веков*, вып. 1–8, Наука, Санкт-Петербург (робота над виданням триває).
- СРЯ^{11–17} – КРИВКО Роман Н., гл. ред., 1975–2015, *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–30, Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, Москва, Санкт-Петербург.
- СРЯ¹⁸ – СОРОКИН Юрий С., АЛЕКСЕЕВ Анатолий А. и др., глав. ред., 1984–2019, *Словарь русского языка XVIII века*, вып. 1–22, Российская академия наук,

- Институт лингвистических исследований, Наука, Санкт-Петербург (издание продолжается).
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Гумецька Лукія Л., гол. ред., 1977–1978, *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 1–2, АН Української РСР, Інститут суспільних наук, Наукова думка, Київ.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Гринчишин Дмитро, Чікало Марія (відп. ред.) та ін., 1994–2017, *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–17, Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів (робота над виданням триває).
- Тимч. – Тимченко Євген, укл., Німчук Василь В., Лиса Галина, підгот. до вид., 2002–2003, *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, кн. 1–2, НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США, Київ, Нью-Йорк.
- УК – Дидик-Меуш Ганна, Слободзяник Олена, укл., 2015, *Українські краєвиди XVI–XVIII століть: слово, текст, словник*, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів.
- УПРД – Безпалько Владислав, Висотін Микола, Ворончук Ірина та ін., упор., 2014, *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів, Волинь XVI ст.*, Фенікс, Київ.

БІБЛІОГРАФІЯ

- BARTMIŃSKI Jerzy, 2007, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, w: J. Bartmiński, red., *Językowe podstawy obrazu świata*, wyd. 2, uzup., Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 76–88.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, w: J. Bartmiński, red., *Językowy obraz świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 41–49.
- KADYJEWSKA Anna, 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, w: A. Pajdzińska, R. Tokarski, red., *Semantyka tekstu artystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 321–332.
- PAJDZIŃSKA Anna, TOKARSKI Ryszard, 1996, *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, „Pamiętnik Literacki”, t. 87, z. 4, s. 143–158.
- TOKARSKI Ryszard, 1999, *Przeszłość i współczesność w językowym obrazie świata*, w: A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, red., *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 9–23.
- ŻUK Grzegorz, 2010, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przelomu wieków*, w: M. Karwatowska, A. Siwiec, red., *Przeobrażenia w języku i komunikacji*

- medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Chełmskie Towarzystwo Naukowe, Chełm, s. 239–257.
- АПРЕСЯН Юрий Д., 2006а, *Установка на реконструкцию языковой картины мира*, в: Ю.Д. Апресян, отв. ред., *Языковая картина мира и системная лексикография*, Языки славянских культур, Москва, с. 34–36.
- АПРЕСЯН Юрий Д., отв. ред., 2006б, *Языковая картина мира и системная лексикография*, Языки славянских культур, Москва.
- БОГАТОВА Галина А., 1984, *История слова как объект русской исторической лексикографии*, Наука, Москва.
- ВОЙТІВ Ганна, КРОВИЦЬКА Ольга, 2013а, *Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику*, в: О. Сімович, відп. ред., *Мовні обрії. Збірник пам'яті Левка Полюги*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, с. 34–48.
- ВОЙТІВ Ганна, КРОВИЦЬКА Ольга, 2013б, *Геральдична поезія XVI–XVII століть як джерело історичного словника*, в: Г. Дидик-Меуш, відп. ред., *Писемні пам'ятки: від картотеки до словника*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, с. 187–209.
- ВОЙТІВ Ганна, КРОВИЦЬКА Ольга, 2019, *Науковий осередок українського словникарства у Львові: історія і досвід*, в: *Теле- та радіожурналістика. Збірник наукових праць*, вип. 18, Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, с. 245–255.
- ГЕНЕРАЛОВА Елена В., 2018, *Русская историческая лексикография: текстоцентрический и словоцентрический подходы*, „Вопросы лексикографии”, № 13, с. 7–22.
- ГОРОБЕЦЬ Віктор, відп. ред., 2012–2013, *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*, т. 1: *Практики, казуси та девіації повсякдення*, т. 2: *Світ речей і повсякденних уявлень*, Інститут історії України НАН України, Київ.
- ГРИНЧИШИН Дмитро, 1991, *З історії створення історичного словника української мови*, в: Р.Й. Керста, відп. ред., *Українська лексика в історичному та ареальному аспектах*, АН УРСР, Інститут суспільних наук, Наукова думка, Київ, с. 5–17.
- ЄРМОЛЕНКО Світлана Я., 2009, *Мінлива стійкість мовної картини світу*, „Мовознавство”, № 3–4, с. 94–103.
- ЖИВОВ Виктор М., ред., 2009, *Очерки исторической семантики русского языка раннего Нового времени*, Языки славянских культур, Москва.
- ЗАЛИЗНЯК Анна А., 2012, *Об эффекте ближней семантической эволюции*, в: А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев, *Константы и переменные русской языковой картины мира*, Языки славянских культур, Москва, с. 323–336.

- Зализняк Анна А., Левонтина Ирина Б., Шмелев Александр Д., 2005, *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, сб. ст., Языки славянской культуры, Москва.
- Зализняк Анна А., Левонтина Ирина Б., Шмелев Александр Д., 2012, *Константы и переменные русской языковой картины мира*, Языки славянских культур, Москва.
- РУСАНОВА Светлана В., 2019, *Слово в историческом словаре: к вопросу о региональной специфике лексического значения*, в: В. Н. Калиновская, И. А. Малышева, отв. ред., *Славянская историческая лексикология и лексикография. Сборник научных трудов*, вып. 2, Институт лингвистических исследований РАН, Санкт-Петербург, с. 166–174.
- Старченко Наталія, 2014, *Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII століття)*, Laurus, Київ.
- Толстой Никита И., Толстая Светлана М., 2013, *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*, Институт славяноведения РАН, Москва.
- УРБАНОВИЧ Галина И., 2005, *Мотивационные модели и диахронный аспект изучения русской языковой картины мира*, „Русский язык в научном освещении”, № 2(10), с. 190–205.
- УРЫСОН Елена В., 2019, *Иерархия значений многозначного слова: к постановке проблемы*, „Русский язык в научном освещении”, № 1, с. 46–57.
- Франко Іван Я., 1981, *Іван Вишенський і його твори*, в: І. Франко, *Зібрання творів у 50-и томах*, т. 30, Наукова думка, Київ.
- ХОБЗЕЙ Наталя, 2019, *Українська історична лексикографія*, в: О. Сімович, упор., *Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, с. 189–197.
- ШМЕЛЕВ Александр Д., 2012, *Языковая картина мира и картина мира текста: точки взаимодействия*, в: А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина, А. Д. Шмелев, соавт., *Константы и переменные русской языковой картины мира*, Языки славянских культур, Москва, с. 306–312.
- Яковенко Наталія, 2002, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Критика, Київ.
- Яковенко Наталія, 2008, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна*, вид. 2, Критика, Київ.
- ЯКОВЛЕВА Елена С., 1998, *О понятии „культурная память” в применении к семантике слова*, „Вопросы языкознания”, № 3, с. 43–73.
- ЯКОВЛЕВА Елена С., 2000, *О языковой картине мира в аспекте ее динамики*, в: Ю. Д. Апресян, И. М. Богуславский, Л. Л. Иомдин, Л. П. Крысин, *Слово в тексте и словаре. Сборник статей к 70-летию академика Ю. Д. Апресяна*, Языки русской культуры, Москва, с. 281–285.

SPYSOK SKOROCZEN'

Słownyky i dżereła

- SP – MAYENOWA Maria R., PEŁOWSKI Franciszek, red. (t. 1–34), MROWCEWICZ Krzysztof, POTONIEC Patrycja, red. (t. 35–37), WILCZEWSKA Krystyna, WORONCZAKOWA Lucyna i in., red. (t. 27–37), 1966–1994, 1995–2020, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–34, t. 27–37, Ossolineum, Wrocław; t. 35–37, IBL PAN, Warszawa.
- SSP – URBAŃCZYK Stanisław, red., 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- HSBM – BUŁYKA Aliaksandr M., ŻURAWSKI Arkadz, red., 1982–2017, *Historyczny słownik belaruskaj mowy*, wyp. 1–37, Nats. akad. nawuk Bełarusi, Tsentr dasled. bełarus. kultury, mowy i lit., Instytut mowaznawstwa im. Jakuba Kołasa, Bełaruskaja nawuka, Minsk.
- Dż. SUM^{16–17} – HRYNCZYŠYN Dmytro, CZIKAŁO Marija, ukł., 1994, *Słownik ukrajinskoji mowy XVI – perszoji połowyny XVII st. Spysok wykorzystanych dżereł*, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy, Lwiv.
- ISUJa – TYMCZENKO Jewhen, red., 1930–1932, *Istorycznyj słownik ukrajins'koho jazyka*, Derżawne wydawnytstwo Ukrainy, Kyjiw, Harkiw.
- KSUM^{16–17} – Kartoteka *Słownyka ukrajins'koji mowy XVI – perszoji połowyny XVII st.*, zberihajet'sia u widdili ukrajins'koji mowy Instytutu ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy, Lwiv.
- PZ SUM^{16–17} – OSTASZ Roman, HRYNCZYŠYN Dmytro, ZAKREWSKA Jarosława, ZAHARKIW Ołeksandra, KERSTA Rozalija, KRYSA Bohdana, OSTASZ Nadija, POLIUHA Łew, SENIW Marta, FEDYK Olha, 1983, *Słownik ukrajins'koji mowy XVI – perszoji połowyny XVII st. Probnyj zoszyt*, Naukowa dumka, Kyjiw.
- SDRJa^{11–14} – AWANESOW Ruben J., ULUHANOW Ihor S., KRYŠKO Wadym, hław. red., 1988–2019, *Słowar dżewnerusskoho jazyka (XI–XIV ww.)*, t. I–XII, Rossyjskaja akademija nauk, Instytut russkoho jazyka im. W.W. Wynohradowa, Moskwa.
- SORJa^{16–17} – HENERAŁOWA Jełena W., WASILIEWA Olha W., red., 2004–2019, *Słowar obihodnoho russkoho jazyka Moskowskoj Rusi XVI–XVII wiekow*, wyp. 1–8, Nauka, Sankt-Peterburg (robota nad wydanniam trywaje).
- SRJa^{11–17} – KRYWKO Roman N., hł. red., 1975–2015, *Słowar russkoho jazyka XI–XVII ww.*, wyp. 1–30, Instytut russkoho jazyka im. W.W. Wynohradowa RAN, Moskwa, Sankt-Peterburg.
- SRJa¹⁸ – SOROKIN Jurij S., ALEKSEJEW Anatolij A. i dr., gław. red., 1984–2019, *Słowar russkoho jazyka XVIII wieka*, wyp. 1–22; Rossyjskaja akademija nauk, Instytut linhwistyczeskich issledowanij, Nauka, Sankt-Peterburg (izdanije prodołżajetsia).

- SUM¹⁴⁻¹⁵ – HUMETSKA Łukija Ł., hoł. red., 1977–1978, *Słownik staroukrajinskoji mowy XIV–XV st.*, t. 1–2, AN Ukrajinskoji RSR, Instytut suspilnych nauk, Naukowa dumka, Kyjiw.
- SUM¹⁶⁻¹⁷ – HRYNCZYSHYN Dmytro, CZIKALO Marija (widp. red.) ta in., 1994–2017, *Słownik ukrajin'skoji mowy XVI – perszoji polowyny XVII st.*, wyp. 1–17, Nationalna akademija nauk Ukrainy, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza, Lwiw (roboata nad wydanniam trywaje).
- Тымчз. – ТЫМЧЕНКО Jewhen, ukl., NIMCZUK Wasyl W., ŁYSA Hałyna, pidhot. do wyd., 2002–2003, *Materiały do słownyka pysemnoji ta knyżnoji ukrajin'skoji mowy XV–XVIII st.*, kn. 1–2, NAN Ukrainy, Ukrajins'ka Wilna Akademija Nauk u SSZA, Kyjiw, Nju-Jork.
- UK – DYDYK-MEUSZ Hanna, ŚLOBODZIANYK Ołena, ukl., 2015, *Ukrajins'ki kraje-wydy XVI–XVIII stolit: słowo, tekst, słownik*, NAN Ukrainy, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza, Lwiw.
- UPRD – BEZPALKO Władysław, WYSOTIN Mykoła, WORONCZUK Iryna ta in., upor., 2014, *Ukrajins'ke powsiakdennia ranniomodernoji doby. Zbirnyk dokumentiw, Wołyn XVI st.*, Feniks, Kyjiw.

BIBLIOHRAFIJA

- APRESIAN Jurij D., 2006a, *Ustanowka na rekonstrukcyju jazykowej kartiny mira*, w: J.D. Apresjan, otw. red., *Jazykowaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*, Jazyki sławianskich kultur, Moskwa, s. 34–36.
- APRESIAN Jurij D., otw. red., 2006b, *Jazykowaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*, Jazyki sławianskich kultur, Moskwa.
- BARTMIŃSKI Jerzy, 2007, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, w: J. Bartmiński, red., *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, wyd. 2, uzup., s. 76–88.
- BOGATOWA Gałina A., 1984, *Istorija słowa kak objekt ruskoj istoriczeskoj leksikografii*, Nauka, Moskwa.
- CHOBZEJ Natalia, 2019, *Ukrajins'ka istoryczna leksykohrafija*, w: O. Simowycz, upor., *Naukowi studiji: dialektologija, etnolinhwistyka, leksykohrafija*, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy, Lwiw, s. 189–197.
- FRANKO Iwan Ja., 1981, *Iwan Wyszens'kij i joho twory*, w: I. Franko, *Zibrannia two-riw u 50-y tomach*, t. 30, Naukowa dumka, Kyjiw.
- GRZEGORCZYKOWA Renata, 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, w: J. Bartmiński, red., *Językowy obraz świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 41–49.

- HENERAŁOWA Elena W., 2018, *Russkaja istoriczeskaja leksikografija: tekstocentri- czeskij i slowocentri czeskij podhody*, „Woprosy leksykografiji”, № 13, s. 7–22.
- HOROBETS’ Wiktor, widp. red., 2012–2013, *Powsiakdennia ranniomodernoji Ukraji- ny. Istoryczni studiji w 2-h tomach*, t. 1: *Praktyky, kazusy ta dewiatsiji po- wsiakdennia*, t. 2: *Swit reczej i powsiakdennych ujawlen’*, Instytut istoriji Ukraji- ny NAN Ukrainy, Kyjiw.
- HRYNCZYSZYN Dmytro, 1991, *Z istoriji stworennia istorycznoho słownyka ukrajin- skoji mowy*, w: R.J. Kersta, widp. red., *Ukrajins’ka leksyka w istorycznym ta arealnomu aspektach*, AN URSR, Instytut suspilnych nauk; Naukowa dumka, Kyjiw, s. 5–17.
- JAKOWENKO Natalija, 2002, *Paralelnyj swit. Doslidzennia z istoriji ujawlen’ ta idej w Ukraini XVI–XVII st.*, Krytyka, Kyjiw.
- JAKOWENKO Natalija, 2008, *Ukrajins’ka szliachta z kintsia XIV – do seredy ny XVII stolittia: Wołyn’ i Tsentralna Ukraina*, wyd. 2, Krytyka, Kyjiw.
- JAKOWLEWA Jelena S., 1998, *O poniatiji „kulturnaja pamjat” w primienieniji k se- mantike słowa*, „Woprosy jazykoznanija”, № 3, s. 43–73.
- JAKOWLEWA Jelena S., 2000, *O jazykowej kartinie mira w aspektie jejo dynamiki*, w: Ju.D. Apresian, I.M. Bohusławskij, L.L. Jomdin, L.P. Krysin, *Słowo w tekście i słoware. Sbornik statej k 70-letiju akademika Ju.D. Apresiana*, Jazyki russoj kultury, Moskwa, s. 281–285.
- JERMOLENKO Switłana Ja., 2009, *Minływa stijkist’ mownoji kartyny switu*, „Mo- woznawstwo”, № 3–4, s. 94–103.
- KADYJEWSKA Anna, 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach języka pisa- rza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, w: A. Pajdzińska, R. Tokarski, red., *Semantyka tekstu artystycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skło- dowskiej, Lublin, s. 321–332.
- PAJDZIŃSKA Anna, TOKARSKI Ryszard, 1996, *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, „Pamiętnik Literacki”, t. 87, z. 4, s. 143–158.
- RUSANOWA Swetłana W., 2019, *Słowo w istoriczeskom słowarje: k woprosu o regio- nalnoj spetsyfike leksy czeskoho znaczenija*, w: W.N. Kalinowskaja, J.A. Małyszewa, otw. red., *Sławianskaja istoriczeskaja leksikologija i leksikografija. Sbornik naucznych trudow*, wyp. 2, Institut lingwistycznych issledowanij RAN, Sankt- -Peterburg, s. 166–174.
- STARCZENKO Natalija, 2014, *Czest’, krow i rytoryka: Konflikt u szliachets’komu seredowyszczu Wołyni (druha połowyna XVI – poczatok XVII stolittia)*, Łaurus, Kyjiw.
- SZMELOW Aleksandr D., 2012, *Jazykowa ja kartina mira i kartina mira teksta: tocz- ki wzaimodejstwija*, w: A.A. Zalizniak, J.B. Łewontina, A.D. Szmelow, soawt., *Konstanty i peremennyje russoj jazykowej kartyny mira*, Jazyki sławianskich kultur, Moskwa, s. 306–312.

- ТОКАРСКИ Ryszard, 1999, *Przeszość i współczesność w językowym obrazie świata*, w: A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, red., *Przeszość w językowym obrazie świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 9–23.
- ТОЛСТОЈ Nikita J., ТОЛСТАЈА Swetłana M., 2013, *Sławianskaja etnolingwistika: wo-prosy teoriji*, Institut sławianowiedeniја RAN, Moskwa.
- URBANOWICZ H.I., 2005, *Motiwatsyonyjne modeli i diachronnyj aspekt izuczeni-ja russkoj jazykowej kartiny mira*, „Russkij jazyk w naucznom oswieszczeniu”, № 2(10), s. 190–205.
- URYSON Elena W., 2019, *Ijerarchija znaczenij mnogoznacznego słowa: k postanowke problemy*, „Russkij jazyk w naucznom oswieszczeniu”, № 1, s. 46–57.
- WOJTIW Hanna, KROWYTS’KA Olha, 2013a, *Kryteriji doboru ilustratywnoho mate-rialu w istorycznomu słownyku*, w: *Mowni obriji. Zbirnyk pamjati Łewka Poluhy*, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy, Lwiw, s. 34–48.
- WOJTIW Hanna, KROWYTS’KA Olha, 2013b, *Heraldyczna poezija XVI – XVII sto-lit’ jak dżereło istorycznoho słownyka*, w: *Pysemni pamjiatky: wid kartoteky do słownyka*, Instytut ukrajinoznawstwa im. I. Krypjakewycza NAN Ukrainy, Lwiw, s. 187–209.
- WOJTIW Hanna, KROWYTS’KA Olha, 2019, *Naukowyj oseredok ukrajins’koho słow-nykarstwa u Lwowi: istorija i doswid*, w: *Tele- ta radiożurnalistyka. Zbirnyk naukowych prats*, wyp. 18, Lwiws’kyj natsional’nyj uniwersytet im. Iwana Franka, Lwiw, s. 245–255.
- ZALIZNIAK Anna A., 2012, *Ob effekte bliżniej semanticzeskoj ewoliutsyi*, w: A. A. Zal-izniak, I. B. Lewontina, A. D. Szmelow, *Konstanty i peremennyje russkoj jazyko-woj kartiny mira*, Jazyki sławianskich kultur, Moskwa, s. 323–336.
- ZALIZNIAK Anna A., LEWONTINA Irina B., SZMELOW Aleksandr D., 2005, *Kliuczie-wyje idieji russkoj jazykowej kartiny mira*, sb. st., Jazyki sławianskoj kultury, Moskwa.
- ZALIZNIAK Anna A., LEWONTINA Irina B., SZMELOW Aleksandr D., 2012, *Kon-stanty i peremennyje russkoj jazykowej kartiny mira*, Jazyki sławianskich kul-tur, Moskwa.
- ŻUK Grzegorz, 2010, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przelomu wie-ków*, w: M. Karwatowska, A. Siwiec, red., *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przelomie XX i XXI wieku*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Chełmskie Towarzystwo Naukowe, Chełm, s. 239–257.
- Żywow Wiktor M., red., 2009, *Oczerki istoryczeskoj semantiki russkoho jazyka ranniego Nowogo wriemeni*, Jazyki sławianskich kultur, Moskwa.

Natalia Bahniuk

JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA W DIACHRONII I LEKSYKOLOGRAFIA HISTORYCZNA: KILKA PUNKTÓW STYCZNYCH

Streszczenie

W artykule zostały przedstawione teoretyczne problemy rekonstrukcji językowego obrazu świata i ich związki z praktycznymi aspektami leksykografii historycznej. Autorka koncentruje uwagę przede wszystkim na okresie XVI wieku i I połowy XVII wieku, którego leksykograficzne opracowanie powstaje w lwowskim ośrodku naukowym, w Zakładzie Języka Ukraińskiego Instytutu Ukrainistyki im. I. Krypjakewycza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

Badanie językowego obrazu świata Ukraińców w diachronii umożliwi zidentyfikowanie specyfiki światopoglądu oraz głównych pojęć mentalności narodowej; uwydatni zjawisko synkretyzmu semantycznego i wyznaczy modele rozwoju znaczeń leksykalnych; pozwoli prześledzić, w jaki sposób w języku odzwierciedla się ewolucja postrzegania czasu, przestrzeni, wartości itp. Wszystko to przyczyni się do uzyskania pełnego i miarodajnego opisu leksykograficznego słownictwa określonego okresu historycznego.

THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD IN DIACHRONY AND HISTORICAL LEXICOGRAPHY: SEVERAL CROSSING POINTS

Summary

The article considers the theoretical basis of reconstruction of the linguistic picture of the world in their connection with the practical aspects of historical lexicography. The author focuses on the period of the 16th – first half of the 17th century, the lexicographic processing of which continues in Lviv scientific center – Ukrainian Language Department, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Science of Ukraine.

The study of the linguistic picture of the world of Ukrainians in diachrony will make it possible to identify the peculiarities of worldview, the main conceptual forms of national mentality; emphasizes the phenomenon of semantic syncretism and outlines models of development of lexical meanings; will make it possible to trace how the evolution of perception of time, space, values, etc. was reflected in language. The combination of these factors will contribute to a complete and high-quality lexicographic description of the lexicon of a particular historical period.